

Sportul, laicitatea și drepturile fundamentale

Gabriel Caian,
judecător dr., Judecătoria Craiova

Abstract:

Starting from the ECHR's sport-related decisions in the field of the right to education (article 2 of the First Protocol) and the right to thought, conscience and religion (article 9 of the Convention), the author aims at shedding light on the delicate sociological and political issues which underpin the legal assessment of the conventional organ. In this respect, profound differences are revealed between the European cultural environment and the Islamic one. In the first step, based on the European Court's case-law, a general glimpse is provided as to the importance of secularism in Europe, with some particularities which do not actually affect a certain homogeneity. Secularism, neutrality and separation of State from the Church are the concepts to clarify in order to grasp the current features of European civilization, at the end of a very "uncertain" historical path. Afterwards, before the presentation of the relevant jurisprudence, the religion-based approaches as to the body and sports in Christianity and Islam are summarized, as the applicants were persons of Islamic faith based in European countries, who basically alleged the hindrance in to their rights during school sports activities.

In the author's view, where "a clash of civilizations" is at stake, the cultural ingredients are of utmost importance in such cases brought before the ECHR and the legal issues could not be convincingly tackled without a good understanding of the cultural, deeply-rooted religious aspects.

Rezumat:

Pornind de la deciziile CEDO legate de sport în domeniul dreptului la educație (articolul 2 din Primul Protocol) și al dreptului la gândire, conștiință și religie (articolul 9 din Convenție), autorul urmărește să facă lumină asupra chestiunilor sociologice și politice delicate care stau la baza evaluării juridice a organului convențional. În acest sens, sunt prezentate diferențe profunde între mediul cultural european și cel islamic. În prima etapă, pe baza jurisprudenței Curții Europene, este prezentată o imagine generală a importanței laicismului în Europa, cu anumite particularități care nu afectează de fapt o anumită omogenitate. Laicismul, neutralitatea și separarea Statului de Biserică sunt conceptele care trebuie clarificate pentru a înțelege caracteristicile actuale ale civilizației europene, la sfârșitul unui parcurs istoric foarte „incert”. Apoi, înainte de

prezentarea jurisprudenței relevante, sunt sintetizate abordările bazate pe religie în ceea ce privește corpul și sportul în creștinism și islamism, deoarece reclamanții erau persoane de religie islamică având reședința în țări europene, care, practic, au pretins împiedicarea drepturilor acestora în timpul activităților sportive școlare.

În opinia autorului, în cazul în care este în joc „o ciocnire între civilizații”, ingredientele culturale sunt de maximă importanță în astfel de cazuri aduse în fața CEDO, iar chestiunile juridice nu pot fi abordate în mod convingător fără o bună înțelegere a aspectelor culturale, religioase adânc înrădăcinate.

Keywords: right to education, right to thought, conscience and religion, ECtHR case-law, secularism

1. Considerații introductive

Evaluările juridice reprezintă ultima verigă a unui lanț de evaluări ce pornesc, în ultimă instanță, din structura civilizației pe care sistemul de drept este chemat să o apere. Această structură include modul în care se răspunde unor chestiuni fundamentale: relația dintre stat și cler, relația dintre stat și în divid, rolul femeii în societate, corpul, sexualitatea etc. juristului, fiind chemat să interpreteze sau să aplice dreptul material, ce reglementează comportamentul exterior al indivizilor într-un cadru social dat, i se cere o atitudine mai degrabă dogmatică. Altfel spus, el pornește de la anumite răspunsuri ce constituie „cauza materială” a reglementării, nu formulează el însuși aceste răspunsuri. Nu își permite, așadar, relativismul filosofului, etnologului, sociologului sau antropologului atunci când se confruntă cu un episod al „ciocnirii” unor civilizații. Ar fi în adecvat să susțină, în context profesional, de pildă, că între culturi nu există în egalități, ci doar diferențe³²⁵. Sau mai precis, că diferențele sunt o realitate, iar în egalitățile sunt doar ficțiuni.³²⁶ Pentru că, altfel, la rigoare, făcând abstracție de aceste „ficțiuni”, ar trebui să permită orice tip de

comportament sau orice obiecțiune de conștiință ce pune în discuție înseși valorile pe care s-a clădit sistemul sau juridic.

Apar situații în care concluziile îmbrăcate în haina unui raționament juridic chiar debordează de conținuturi pre-juridice, ce se reflectă în utilizarea unor concepte cristalizate în cadrul altor discipline. Acesta este și cazul hotărârilor Curții Europene a Drepturilor Omului (CEDO) în materia libertății de gândire, conștiință și religie și dreptului la educație, cu privire la plângeri ale unor persoane de confesiune musulmană ce au ridicat obiecții de conștiință de tip religios în privința modului în care decurgeau procesul de instruire și, în special, orele de educație fizică și sport în școli publice din diverse țări membre ale Consiliului Europei.

În aceste condiții, am considerat că nu este lipsit de interes să aruncăm o privire, în prealabil, asupra conceptelor de secularizare, laicitate și neutralitate. Apoi, ne vom îndrepta asupra manierei în care s-a articulat raportul dintre religie și corp în Europa și în lumea tradițional musulmană.

În acest din urmă demers, vom face o prezentare a concepției creștine și a celei

³²⁵ Claude Levi-Strauss, *Race et Histoire*, Paris, Albin Michel/Edition Unesco, 1952, pp. 72

³²⁶ Yves Charles Zarka, *Levi Strauss- diversité ou in égalité des cultures?* în Revista *Cités* 2020/ 1 nr. 81 Presses Universitaires de France, pp. 6

islamice, cu consecințe imediate asupra modului în care este perceput sportul și, mai ales, sportul feminin, în cele două bazine de civilizație. Interesant ni s-a părut a distinge, chiar în interiorul creștinismului, o mai mare apropiere de fenomenul sportiv a cultelor catolic și protestant, fie pe fondul unei încercări de a "concura" modernitatea secularizantă într-un demers subtil-misionar, fie, pur și simplu, dintr-o mai mare deschidere către social pe care acestea au practicat-o.

De altfel, însăși laicitatea, ca neutralitate a statului în raport cu toate cultele religioase și separare a Statului de Biserică, este mult mai asumată în Occidentul protestant și catolic, decât în Estul ortodox, datorită unei înclinații occidentale mai pronunțat raționaliste - cu sursa în scolastica medievală³²⁷ - și antropocentrice - avându-și originea mai ales în perioada Renașterii³²⁸. Dezvoltarea în Occident a individualismului (la baza raportului individ/stat), a științelor experimentale (la baza raportului om/natura) și, mai ales, apariția filosofiei iluministe (fundamental anticlericale)³²⁹, în secolul al XVIII-lea, au reprezentat ingrediente în contestabile ale modernității. Modernitatea se bazează pe o serie

de "achiziții" culturale ce îi conferă o certă unicitate³³⁰. Putem observa, astfel, că diferențele sub aspectul valorilor și modelelor de civilizație sunt semnificative chiar în interiorul Consiliului Europei, între statele membre, tradițiile religioase jucând un rol major.

Conștienți de faptul că incursiunea nu trebuie să depășească amploarea strict necesară unei bune fundamentări a raționamentelor juridice, vom trece apoi la analiza practicii relevante a CEDO în materia libertății de gândire, conștiință și religie – art. 9 din Convenția pentru apărarea drepturilor omului și libertăților fundamentale (Convenția) și a dreptului la educație – art. 2 din Primul Protocolul adițional la Convenție.

2. Secularizare. Laicitate. Neutralitate. Practica relevantă a Curții Europene a Drepturilor Omului

În perioada Evului Mediu, în Europa a existat o puternică tendință a persoanelor religioase de a ignora aspectele imanente ale vieții umane și de a se concentra asupra transcendenței. Ca reacție la aceasta tendință medievală, ca urmare a Reformei protestante, a Contrareformei catolice, a polarizării extreme ce a condus

³²⁷ Toma din Aquino, *Summa Theologica*, trad. Alexandru Baumgarten (coord.), vol. I, III, Editura Polirom, Iași, 2009 și 2016. „Scolastica medievală pusese filosofia și artele sub o autoritate, de regulă cea a lui Aristotel”, așa cum afirma Gheorghe Vlăduțescu în lucrarea *O istorie a ideilor filosofice*, Ed. Științifică, București 1990, pp. 213

³²⁸ „Reîntoarcerea filosofilor antici în vremea Renașterii a modificat și chipul cercetării, reînnoind imaginea filosofului (și a filosofiei) care, între timp, nu mai este un învățător, nu mai este legat de ortodoxii de niciun fel, nu mai suportă niciun fel de pretenție hegemonică, ci este, prin vocație, critic, adesea rebel, neobosit cercetător și experimentator al tuturor domeniilor realității (Leon Battista Alberti sau Leonardo da Vinci), negator al unor adevăruri consacrate (Pomponazzi), aspirant către adevăruri tainice și revelații misterioase (Ficino), propovăduitor al păcii universale (Erasmus), medic al trupurilor în armonie cu forțele naturii (Paracelsus)

sau mărturisitor de adevăr (Giordano Bruno)” - Eugenio Garin, *Omnia Renascentium*, trad. rom. Dragos Cojocaru, Ed. Polirom, 2000, pp. 155

³²⁹ Voltaire se exprima elocvent în articolul intitulat "Fanatism" din cadrul lucrării enciclopedice *Dictionar filosofic (Dictionnaire philosophique)* publicată prima oară în 1764, « Que répondre à un homme qui vous dit qu'il aime mieux obéir à Dieu qu'aux hommes et qui, en conséquence, est sûr de mériter le ciel en vous égorgeant ? » ("Ce să răspunzi unui individ care va spune că prefera să se supună lui Dumnezeu decât oamenilor și că, în consecință, este sigur că merită să ajungă în Rai tăindu-ți gatul?" (trad. noastră, G.C.)

³³⁰ Pentru o prezentare a "rețetei" unice după care s-a construit concepția despre libertate în Occident, a se vedea Andrei Cornea, *Miracolul. Despre neverosimilă făptură a libertății*, Humanitas 2014.

la războaiele religioase ce au măcinat Occidentul în a doua jumătate a secolului XVI³³¹, *secularismul* a mers în paralel cu dezvoltarea umanismului. Oamenii au început, deci, să arate un interes crescând pentru propriile lor realizări culturale și pentru împlinirea lor în lumea aceasta³³². În consecință, nu au mai căutat nici legitimarea, nici sensul vieții lor în altă parte decât pe pământ.

Modernitatea însăși merge mână în mână cu procesul de secularizare, ea repune în discuție instituțiile, credințele și practicile religioase, înlocuindu-le prin acelea ale rațiunii și științei, schimbând chiar maniera în care se articulează concepția despre adevăr³³³. Acest proces a fost observat în Europa creștină, începând cu secolul al XVII-lea³³⁴. Mișcarea de secularizare a progresat de-a lungul întregii istorii moderne și a fost văzută deseori drept o mișcare anti-creștină și anti-religioasă³³⁵.

«Este posibil ca tendința spre secularizare să fie în esență și specifică Creștinismului, din moment ce nicio altă religie nu pare să dea naștere spontan unor convingeri seculare. În orice caz, odată apărută în Europa, în special în

Europa protestantă, secularizarea a fost luată la pachet cu industrializarea ce a fost exportată în restul lumii. Peste tot unde cultura europeană a pătruns, a difuzat un curent secularizant în religiile tradiționale și în ideologiile non-raționale».³³⁶

Laicitatea este un proces ce decurge în mod evident din secularizare și presupune rezolvarea modului de raportare a statului la religie, în sensul unei totale separări a religiosului de treburile publice, credințele religioase rămânând exclusiv în sfera privată. Laicitatea este, așa cum s-a afirmat, un dar pe care Creștinismul l-a făcut lumii occidentale³³⁷.

În hotărârea sa pronunțată în cauza *Dogru c. Franța*³³⁸, în contextul analizării chestiunii portului semnelor religioase în școli, Curtea s-a referit la principiul laicității în jurul căruia s-a născut Republica Franceză. Reluăm aici paragraful relevant³³⁹:

« Decurgând dintr-o lungă tradiție franceză, conceptul de laicitate își găsește originile (normative, deoarece cele filosofice au pregătit pasul normativ și au fost, în mod evident, anterioare, n.n.

³³¹ Nicolas le Roux, *Les Guerres de Religion*, ediția a 2-a, Presses Universitaires de France, 2018

³³² www.britannica.com/topic/secularism (trad. noastră, G.C.)

³³³ A se vedea Gabriel Caian, *Practicile judiciare privite din perspectiva unei istorii a adevărului*, Revista Forumul Judecătorilor nr. 1/2013, pp. 34-42, accesibil pe www.papers.ssm.com

³³⁴ Lucrarea filosofului Baruch Spinoza, *Tratatul teologico-politic*, apăruta prima oară în 1670 (versiunea în limba română publicată la București, Editura Științifică, 1960) reprezintă, cu siguranță, un punct de cotitură.

³³⁵ <https://www.britannica.com>, articolul "Secularization and rationalization".

³³⁶ "It is possible that there is something inherently secularizing about Christianity, for no other religion seems to give rise spontaneously to secular beliefs. At any rate, once in vogue in Europe, especially Protestant Europe, secularization was carried as part of the "package" of industrialism

that was exported to the non-European world. Wherever modern European cultures have impinged, they have diffused secularizing currents in to traditional religions and nonrational ideologies" (<https://www.britannica.com/topic/modernization/Secularization-and-rationalization>).

³³⁷ Sandu Frunză, *Între moartea politicii și moartea lui Dumnezeu - eseuri despre literatură, religie și politică*, Editura Eikon, 2017

³³⁸ Hotărârea din 4.12.2018, paragraful 18

³³⁹ Am ales să prezentăm în această etapă de clarificări conceptuale a lucrării modelul francez, având convingerea că, deși reprezenta o versiune « maximală » a laicității, concepția franceză este de referință pentru orice stat modern sau care aspiră la modernitate, indiferent de specificul cultural al fiecăruia. În măsura în care Franța a fost « leagănul » acestei dezbateri, atribuim o sporită însemnătate reglementării franceze. Dezbateră inaugurală prezintă mereu avantajul de a evidenția profilul originar al unui concept și de a arunca o lumina mai clară asupra derivatelor sale.

G.C.) în Declarația drepturilor omului și cetățeanului din 1789, al cărei articol 10 prevedea că « *Nimeni nu poate fi tras la răspundere pentru opiniile sale, fie și religioase, în măsura în care manifestarea lor nu tulbură ordinea publică stabilită prin lege* ». El apare, de asemenea, în legile școlare din 1882 și 1886 ce instaurează școala primară obligatorie, publică și laică. Dar veritabila cheie de boltă a laicității franceze este legea din 9 decembrie 1905, a separării Bisericii de Stat, ce marchează finalul unei lungi înfruntări între republicanii ce se revendicau de la Revoluția Franceză și Biserica Catolică. Primul său articol suna astfel : « *Republica asigură libertatea de conștiință. Ea garantează liberul exercițiu al cultelor sub unica rezervă a restricțiilor edictate în continuare în interesul ordinii publice* ». Principiul separației este consacrat în articolul 2 al legii : « *Republica nu recunoaște, nu salariază și nu subvenționează niciun cult* ».

Din acest « pact laic » decurg mai multe consecințe, atât pentru serviciul public, cât și pentru beneficiarii săi. El implică recunoașterea pluralismului religios și neutralitatea Statului în relația cu cultele. În contrapartida, cetățeanul trebuie să respecte spațiul public de care toți trebuie să beneficieze. Ulterior, principiul este consacrat în preambulul Constituției din 27 octombrie 1946, având valoare constituțională de la emiterea deciziei din 15 ianuarie 1975 a Consiliului Constituțional, ce prevede : « *Națiunea garantează accesul egal al copilului și adultului la învățământ, la formare profesională și la cultură. Organizarea învățământului public, gratuit și laic la toate nivelurile este o obligație a Statului*

» în fine, principiul este în mod definitiv consacrat de articolul 1 din Constituția din 4 octombrie 1958, potrivit căruia « *Franța este o republică indivizibilă, laică, democratică și socială. Ea asigură egalitatea în fața legii a tuturor cetățenilor, fără deosebire de origine, rasă sau religie. Ea respectă toate credințele.* »

S-ar putea adăuga o idee, ce se găsește pe site-ul guvernului francez, aceea că laicitatea nu este o opinie printre altele, ci libertatea de a avea o opinie, oricare ar fi aceasta. Ea nu este o convingere, ci principiul ce permite toate opiniile, sub rezerva respectării ordinii publice.³⁴⁰

Laicitatea are două dimensiuni : neutralitatea și separarea dintre Stat și Biserică.³⁴¹

Neutralitatea este echidistanța politicului față de cultele religioase. În contextul neutralității, nimic nu împiedică pe conducătorii cultelor să se amestece în chestiuni politice, doar politicienilor fiindu-le, de principiu, interzis să intervină în chestiunile ce țin de religie.

Principiul separației, așa cum este consacrat în articolul 2 al legii franceze din 1905, stabilește că statul *nu recunoaște, nu salariază și nu subvenționează niciun cult*. Statul neutru, spre deosebire de cel laic, poate finanța cultele, cu condiția să le finanțeze pe toate, fără deosebire. Se înțelege, astfel, interesul anumitor lideri religioși de a se aplica în Europa doar principiul neutralității.

Practica relevantă a Curții Europene a Drepturilor Omului

Plecând de la viziunile destul de diferite asupra acestor chestiuni, Curtea și-a propus să stabilească anumite standarde

³⁴⁰ Textul original accesibil la adresa web <https://www.gouvernement.fr/qu-est-ce-que-la-laicite> "La laïcité n'est pas une opinion parmi d'autres mais la liberté d'en avoir une. Elle n'est pas une conviction mais le principe qui les autorise toutes, sous réserve

du respect de l'ordre public."

³⁴¹ Yves Charles Zarka, *Difficile Tolerance*, Presses Universitaires de France, 2004, mai ales capitoul "Neutralité de l'Etat et laïcité", pp. 57-61

minimale de protecție, iar în măsura în care în joc se aflau probleme legate de raportul dintre stat și cultele religioase, între care pot exista divergențe profunde într-o societate democratică, a fost acordată o importanță deosebită rolului decidentului național³⁴². Reglementarea în materie poate, așadar, să varieze de la o țară la alta în funcție de tradițiile naționale, de exigentele impuse de protecția drepturilor și libertăților altuia și de protejarea ordinii publice³⁴³. Alegerea în privința întinderii și modalităților de realizare a unei asemenea reglementări trebuie, prin forța lucrurilor, să fie lăsată în sarcina statului în cauză, pentru că depinde de contextul național.

Marja de apreciere a statelor este însoțită, însă, de un control european în ceea ce privește reglementarea și deciziile emise în aplicarea legilor. Scopul Curții este de a verifica dacă măsurile luate de autorități sunt justificate în principiu și dacă sunt proporționale cu scopul urmărit. Pentru a stabili această marjă de apreciere, Curtea va ține seama de mizele speței, respectiv de protejarea drepturilor celorlalți, imperatiivele de ordine publică, protejarea păcii civile și a unui pluralism religios, indispensabile unei societăți democratice³⁴⁴.

Vom selecta câteva spețe apreciate ca edificatoare în ceea ce privește viziunea jurisdicției de la Strasbourg, clădită pe bagajul cultural la care făceam referire mai devreme, în materia art. 2 din Primul Protocol adițional la Convenție (dreptul la educație), respectiv a art. 9 din Convenție (libertatea de gândire, conștiință și religie).

a. Cauza Leyla Sahin c. Turciei

În esență, această cauză a fost inițiată de reclamanta Leyla Sahin, provenind dintr-o familie de musulmani practicantți,

Curtea de la Strasbourg a reușit, până la acest moment, să furnizeze o argumentație solidă pentru păstrarea setului de valori ce constituie armătura civilizației occidentale.

împotriva statului turc, după ce a fost exmatriculată pe durata unui semestru (sanțiune ce a fost amnistiată ulterior) de la Facultatea de Medicină a Universității din Istanbul pentru că nu s-a supus regulilor facultății elaborate de rectorat în anul 1998, ce implicau obligația de a abandona valul islamic în timpul activităților universitare (cursuri, stagii, lucrări practice).

Înainte de a intra în analiza propriu-zisă a plângerii, Curtea face o incursiune în istoricul laicității din Turcia, ce s-a dezvoltat prin opoziție cu tradiția otomană. Astfel, după ce califatul este abolit la data de 3 martie 1923, pe 29 octombrie a aceluiași an este proclamată Republica, pe 10 aprilie 1928 este abrogată dispoziția constituțională conform căreia religia islamică era religie de stat, iar în urma reformei constituționale din 3 februarie 1937, principiul laicității este proclamat în chiar textul fundamental al statului turc, fiind reluat ulterior în Constituțiile din 1961 și 1982.

Analizând cauza prin prisma articolului 9 din Convenție, Curtea a reamintit³⁴⁵ că anterior, în mod constant, a pus accentul pe rolul statului de organizator neutru și imparțial al exercițiului diverselor religii, culte și credințe și a indicat ca acest rol contribuie la asigurarea ordinii publice, a

³⁴² Leyla Sahin c. Turciei, hotărârea Marii Camere din 10.11.2005, par.109.

³⁴³ A se vedea, *mutatis mutandis*, *Wingrove c.*

Marii Britanii, hotărârea din 25.11.1996, par.57.

³⁴⁴ *Leyla Sahin*, precit, par.110.

³⁴⁵ Par.107.

păcii religioase și a toleranței într-o societate democratică. Ea considera, de asemenea, că datoria de neutralitate și de imparțialitate a statului este incompatibilă cu orice asumare a puterii de apreciere a legitimității credințelor religioase sau a modalităților de exprimare a acestora³⁴⁶. Astfel, rolul autorităților nu este de a suprima cauza tensiunilor eliminând pluralismul, ci de a se asigura că grupurile rivale se tolerează reciproc.³⁴⁷

Pluralismul, toleranța și spiritul de deschidere, mai afirmă Curtea, caracterizează o societate democratică. Chiar dacă trebuie uneori să fie subordonate interesele individului celor ale grupului, democrația nu se reduce la supremația constantă a opiniei unei majorități, ci impune un echilibru ce asigură indivizilor minoritari un tratament just, evitându-se un abuz de poziție dominantă.³⁴⁸ Pluralismul și democrația trebuie să se bazeze pe dialog și un spirit al compromisului, ce implică în mod necesar din partea indivizilor concesiile diverse ce justifică scopurile salvagărdării și promovării idealurilor și valorilor unei societăți democratice.

Atunci când este vorba de reglementarea portului simbolurilor religioase în stabilimentele de învățământ, cu atât mai mult cu cât există o diversitate de abordări a semnificației religiei în societate, la nivel național, se va acorda un rol sporit decidentului național. Aceasta, deoarece nu se poate vorbi de o concepție uniformă în statele europene nici cu privire la sensul sau impactul

actelor ce corespund exprimării publice a unei convingeri religioase, care nu sunt aceleași în diverse epoci sau diverse contexte.³⁴⁹

Aplicând aceste principii cauzei respective, Curtea a reținut că ingerința litigioasă, ce supunea portul valului islamic de studențele Universității din Istanbul unor restricții, în incinta Universității, era fondată pe principiile laicității și legalității din legislația turcă.

Restrângerea exercițiului libertății de religie, constând în promovarea unui anumit cod vestimentar pornind de la promovarea principiului laicității, s-a apreciat că se încadrează în marja de apreciere a statului, iar sancțiunea nu a fost nici ea disproporționată prin raportare la scopul legitim urmărit. În consecință, nu a existat o încălcare a dreptului protejat de art. 9 din Convenție.

Analizând speța din perspectiva dreptului la educație, ocrotit de art. 2 din Primul Protocol adițional la Convenție, Curtea a făcut trimitere la cele reținute deja, cu titlu de principiu, în analiza conformității conduitei autorităților turce cu libertatea de gândire, conștiință și religie a reclamantei.

S-a arătat că dreptul la educație nu exclude, în principiu, recurgerea la măsuri disciplinare, inclusiv măsură excluderii temporare sau definitive din unitatea de învățământ în vederea asigurării respectării regulamentului intern. Aplicarea măsurilor disciplinare constituie unul dintre procedeele prin intermediul cărora școala încearcă să atingă scopurile pentru care a fost creată,

³⁴⁶ *Manoussakis și alții c. Greciei*, hotărârea din 26.09.1996, *Recueil* 1996-IV, p. 1365, par.47, *Hassan și Tchouch c. Bulgariei* [MC], nr.30985/96, par.78, CEDH 2000-XI, *Refah Partisi (Partidul Prosperității) și alții c. Turciei* [MC], nr. 41340/98, 41342/98, 41343/98 și 41344/98, par.91.

³⁴⁷ *Serif contra Greciei*, nr.38178/97, par.53.

³⁴⁸ *Leyla Sahin*, precit., par. 109; *mutatis*

mutandis, *Young, James și Webster c. Marii Britanii*, hotărârea din 13.08.1981, par.63, respectiv *Chassagnou și alții c. Franței* [MC], nr. 25088/94, 28331/95 și 28443/95, par.112.

³⁴⁹ *Leyla Sahin*, precit, par.109. A se vedea, de asemenea, *Otto-Preminger-Institut c. Austriei*, hotărârea din 20.09.1994, par.50; *Dahlab c. Elveției* (decizie din 15.02.2001) nr. 42393/98.

inclusiv dezvoltarea unui anumit spirit și formarea de caractere.³⁵⁰

Revenind la plângerea reclamantei, Curtea a apreciat că este nerezonabil să se considere că aceasta, în calitate de studentă la medicină, nu avea cunoștință de regulamentul Universității din Istanbul care introdusese restricții în privința portului unor ținute religioase și nu era în formata în mod suficient în legătură cu justificarea acestor norme. Reclamanta putea să prevadă că risca să i se refuze accesul la cursuri și examene dacă continua să poarte valul islamic începând cu 23 februarie 1998, cum s-a întâmplat mai târziu.

Concluzia a fost că această ingerință în dreptul la educație al reclamantei a fost prevăzută într-o normă previzibilă, a urmărit un scop legitim (apărarea principiului laicității în instituțiile publice) și a fost proporțională cu scopul urmărit, putându-se considera ca a fost o măsura necesară într-o societate democratică. Aceasta, și pentru că ingerința litigioasă nu a adus atingere substanței dreptului la educație al reclamantei. Față de aceste considerente, Curtea a conchis că nu a existat o încălcare a art. 2 din Primul Protocol adițional la Convenție (par.56-162).

*b. Hasan și Eylem Zengin c. Turciei*³⁵¹

În această a doua speță, reclamantul (Hasan Zengin) și fiica acestuia (Eylem Zengin) - la data introducerii plângerii elevă într-o școală din Istanbul -, fac parte dintr-o ramură religioasă islamică, a aleviților, caracterizată, printre altele, prin deschidere către drepturile omului, către umanism, laicitate și toleranță, prin

respingerea Shariei și nerespectarea regulilor ce ordonează viață cotidiană a unui musulman ortodox (sunna).

În acest context, reclamantii au invocat încălcarea art. 2 din Primul Protocol prin aceea ca autoritățile turce au refuzat să o scutească pe reclamantă de obligația de a urma un curs de « cultură religioasă și educație morală », în condițiile în care acest curs contravenea manierei în care părinții doreau să își educe copilul, potrivit unor convingeri diferite de majoritatea sunnită din Turcia.

Curtea a constatat, în primul rând, o diversitate a modului în care este tratată relația dintre învățământ/educație și religie în țările membre ale Consiliului Europei. În acest context, a reamintit că statele se bucură de o marjă de apreciere în a amenaja programele de învățământ, în funcție de tradițiile culturale specifice.

În același timp, această marjă de apreciere nu exclude un control al instanței europene cu privire la îndeplinirea obligațiilor ce decurg din art. 2 al primului protocol, în special din teza a doua a acestui articol, ce impune statului respectarea dreptului părinților de a-și educa copiii conform propriilor convingeri religioase sau filosofice.

În speță, s-a apreciat că respectivul curs de cultură religioasă și educație morală, prin modul de desfășurare, implica o componentă ce nu se încadra în exigentele de obiectivitate și pluralism cerute de Convenție, mai cu seamă în privința reclamantilor, la ale căror convingeri religioase cursul nu făcea nicio referire, cu toate că aleviții reprezentau un segment al populației turce.

Mai mult, pentru a reține încălcarea art. 2, s-a ținut seama și de faptul că

³⁵⁰ *Campbell și Cosans c. Marii Britanii* hotărârea din 25.02.1982, par.33 ; a se vedea, de asemenea, în privința excluderii unui elev dintr-o școală militară, *Yanasik c. Turciei*, decizia de

inadmisibilitate din 6.01.1993, sau excluderea unui elev pentru comiterea unei fraude, *Sulak c. Turciei*, decizia de inadmisibilitate din 17.01.1996.

³⁵¹ Hotărârea din 9.07.2007.

materia respectiva era obligatorie în Turcia și nu exista posibilitatea de a obține scutire de la participare la acest curs pentru Eylem Zengin cât timp, așa cum rezultă din hotărârile judecătorești interne, de această scutire puteau beneficia doar creștinii și mozaicii, în baza unor documente care să ateste afilierea lor religioasă.

*c. Lautsi c. Italiei*³⁵²

Această cauză a fost inițiată de doamna Soile Lautsi, mama a doi copii (minori la data formulării plângerii, ce au continuat procedura alături de mama lor după atingerea majoratului), cu privire la faptul că, în sălile de clasă ale școlii publice în care erau înscriși copiii se găseau crucifixuri, simboluri ale religiei creștine, cu toate că aceasta dorea să îi educe în spirit non-religios.

Ea este cu atât mai interesantă cu cât soluția data inițial de Camera investită cu soluționarea plângerii a fost modificată radical de Marea Cameră, în soluționarea cererii de retrimiteră formulate de statul italian.

Fără a intra în detalii, chiar dacă interesante, ale manierei în care instanțele italiene au motivat soluția de respingere a plângerilor interne formulate de reclamantă, ne limităm la a aminti concluzia Camerei. Astfel, prin hotărârea din 3.11.2009, Camera a reținut că expunerea obligatorie a unui simbol al unei anumite confesiuni în timpul exercițiului unei funcții publice relativ la situații specifice ce țin de controlul guvernamental, în special în săli de clasă, restrânge dreptul părinților de a-și educa copiii conform convingerilor lor, cât și dreptul copiilor școlarizați de a crede sau a nu crede. Așadar, soluția autorităților italiene în legătură cu acest aspect constituie o încălcare a dreptului la

educație, prevăzut și ocrotit de art. 2 din Primul Protocol, deoarece restricțiile sunt incompatibile cu datoria statului de a respecta neutralitatea exercițiului funcției publice, în special în domeniul educației (par.57 din hotărâre).

În cererea de retrimiteră, guvernul italian a reproșat hotărârii Camerei că deduce din principiul « neutralității » profesionale un principiu ce exclude orice relație dintre Stat și o confesiune dată, cu toate că neutralitatea implică o luare în considerare a tuturor religiilor de către autoritățile publice. Hotărârea Camerei s-ar baza, deci, pe confuzia dintre « neutralitate » (un concept incluziv) și laicitate (un concept exclusiv). Mai mult, conform celor susținute de guvernul statului pârât, neutralitatea implică faptul că statele se abțin să promoveze nu doar o religie dată, dar și ateismul, laicismul statal nefiind mai puțin problematic decât prozelitismul statal. Hotărârea Camerei ar avea la bază o neînțelegere, ajungând să favorizeze o abordare non-religioasă sau antireligioasă pentru promovarea căreia reclamanta, membră a unei organizații de ate și agnostici raționaliști, milita.

Guvernul a adăugat faptul că, oricât ar fi de mare forța sa evocatoare, o imagine este un simbol « pasiv », al cărui impact asupra indivizilor nu este comparabil cu acela al unui comportament activ de îndoctrinare; or, nimeni nu pretindea ca, în speță, că conținutul învățământului din Italia ar fi fost influențat de prezenta crucifixului în sălile de clasă.

S-a precizat că prezența acestui obiect este expresia unei particularități naționale, caracterizate în special prin raportul strâns dintre Stat, poporul italian și catolicism, ce se explica prin evoluția istorică, culturală și teritorială a Italiei, precum și prin înrădăcinarea profundă și străveche în valorile catolicismului.

³⁵² Hotărârea Marii Camere din 18.03.2011.

Menținerea crucifixelor în clase nu face decât să păstreze o tradiție seculară.

Înainte de a trece la prezentarea succintă a analizei și concluziilor Marii Camere, trebuie menționat interesul major pe care l-a stârnit această cauză în rândul multor state membre și multor organizații non-guvernamentale.

Astfel, au participat la procedura din fața Marii Camere, în calitate de terți intervenienți, atât țări ortodoxe (Armenia, Bulgaria, Cipru, Grecia, Federația Rusă, România), cât și catolice (Lituania, Malta, San Marino, Principatul Monaco).

Pe fondul acestui interes sporit suscitată de respectiva speță, Marea Cameră a avut ocazia să facă o analiză mai nuanțată, prin însușirea (cel puțin în parte) a argumentelor statului italian (ori ale intervenienților în favoarea statului italian, printre care s-a aflat și România). Ar fi imprecis să se afirme că hotărârea aceasta a creat un reviriment jurisprudențial; mai curând, s-ar putea spune că marja de apreciere a statelor în această materie sensibilă s-a consolidat, a căpătat un contur mai precis. Anterior pronunțării hotărârii definitive în cauza *Lautsi c. Italiei*, teoretizarea marjei s-a făcut, mai cu seamă, în contextul plângerilor cetățenilor privind o pretinsă încălcare a libertății de manifestare a credințelor religioase, prin apărarea de către stat a principiului laicității (a se vedea decizia de inadmisibilitate din 15.02.2001 pronunțată în cauza *Dahlab c. Elveției* sau hotărârea din cauza *Leyla Sehin*, prezentată anterior).

De principiu, Marea Cameră a Curții a amintit că, în materie de educație și învățământ, articolul 2 din Primul Protocol este *lex specialis* în raport cu articolul 9 din Convenție. Acest lucru este valabil, în orice caz, în speța de față, unde este în joc obligația Statului, ce decurge din a

doua frază a articolului 2 amintit, de a respecta, în cadrul exercițiului atribuțiilor în acest domeniu, dreptul părinților de a asigura copiilor o educație conform convingerilor lor religioase și filosofice.

Analizând cauza, prin prisma celei de-a doua teze a articolului 2, interpretarea acestuia se va face, totuși, în lumina articolului 9³⁵³, ce garantează libertatea de gândire, conștiință și religie, respectiv aceea de a nu adera la o religie, ceea ce impune statului « obligația de neutralitate și imparțialitate ».

Termenul « a respecta », la care trimite articolul 2 din Primul Protocol semnifică mai mult decât recunoașterea sau luarea în considerare; dincolo de o obligație negativă, acest verb implica o anumită obligație pozitivă a statului.

Aceasta a doua teză a articolului 2 nu împiedică statele să transmită, prin intermediul sistemului de educație, informații sau cunoștințe având, direct sau în direct, un caracter religios sau filosofic; nici măcar nu permite părinților să se opună introducerii unor astfel de informații în materiile predate la școală. În schimb, în măsura în care textul veghează la menținerea unui pluralism în educație, el implică ideea că statul, îndeplinindu-și atribuțiile în materie de educație, veghează ca aceste informații sau cunoștințe ce figurează în programă să fie difuzate de o manieră obiectivă, critică și pluralistă, permițând elevilor să dezvolte un simț critic cu privire, în special, la fenomenul religios, într-o atmosferă calmă, ferită de orice formă de prozelitism. Textul interzice, astfel, orice scop de în doctrinare ori lipsa de respect față de convingerile religioase și filosofice ale părinților. **Aici se situează, deci, limita pe care statul nu o poate depăși.**

Aplicând aceste principii speței de față, Curtea a afirmat că decizia de a perpetua

³⁵³ *Folgerø și alții c. Norvegiei* [MC], hotărârea din 29 iunie 2007, par.84.

sau nu o anumită tradiție ține, în principiu, de marja de apreciere a statului, luând în considerare marea diversitate a statelor europene, mai ales pe planul evoluției culturale și istorice³⁵⁴. Ea subliniază, totuși, că invocarea unei tradiții nu exonerează statul de obligația de a respecta drepturile și libertățile consacrate de Convenție și de protocoalele sale.

Alegerea de a plasa crucifixuri în sălile de clasă întră în marja de apreciere a statelor, fără ca acest fapt să scape controlului legat de respectarea drepturilor și libertăților fundamentale de jurisdicția europeană.

Din acest punct de vedere, este adevărat, se spune, că prin acest fapt, de a plasa crucifixe în clase – obiecte care, indiferent dacă le recunoaștem o simbolistică laică, așa cum a susținut guvernul italian, trimit indubitabil la creștinism – reglementarea conferă religiei majoritare a țării o vizibilitate preponderentă în mediul școlar (par.71). Aceasta nu echivalează, însă, automat, cu o îndoctrinare exercitată de stat, în sensul art. 2 din Primul Protocol.

Preluând argumentația statului pârât, Curtea apreciază că crucifixul agățat pe perete este un *simbol esențialmente pasiv*, iar acest aspect este important în evaluarea respectării principiului neutralității. Crucifixului nu i se poate atribui o influență asupra elevilor comparabilă cu cea pe care ar putea-o avea discursul didactic sau participarea la activități religioase.³⁵⁵

Marea Cameră consideră, în esență, că circumstanțele speței de față sunt diferite de cele din cauza *Dahlab c. Elveției*, ce privea interzicerea portului valului islamic de către un cadru didactic, în timpul activităților de învățământ,

motivată de imperativul respectării principiului neutralității confesionale a școlii, consacrat de dreptul intern.

În speță, nu s-ar putea spune că prezența crucifixelor ar reprezenta « un semn exterior tare », în sensul în care a fost reținut cu referire la ținuta vestimentară în cauza *Dahlab*, din mai multe motive : prezența lor nu era asociată unui învățământ obligatoriu al creștinismului ; în învățământul din Italia toate confesiunile religioase sunt recunoscute și chiar studiate, ținutele vestimentare specifice sunt tolerate, iar sărbători importante pentru lumea islamică, cum sunt începutul și sfârșitul Ramadanului sunt chiar « celebrate » în școli. De altfel, nici un moment nu s-a probat vreo formă de intoleranță a autorităților față de membri ai altor religii, necredincioși sau persoane având convingeri filosofice ce nu țin de nicio religie, iar reclamanții nici nu au pretins a fi fost victimele vreunei forme de prozelitism. Mai mult, părinții minorilor au păstrat integral dreptul de a-și educa copiii conform convingerilor lor filosofice (par.74)³⁵⁶.

De aceea, decizând să mențină crucifixe în sălile de clasă ale unei școli publice frecventate de copiii reclamantei, autoritățile au acționat în limitele marjei de apreciere de care dispune statul parat în cadrul obligației sale de a respecta, în exercițiul atribuțiilor pe care și le-a asumat în domeniul educației și învățământului, dreptul părinților de a asigura educația copiilor conform convingerilor lor religioase și filosofice.

În consecință, nu a existat o încălcare a dreptului la educație. Totodată, pentru motivele arătate mai sus, legate de raportul de tip norma generală /norma specială, s-a apreciat că nu se impune o

³⁵⁴ *Lautsi*, par.68.

³⁵⁵ *Folgerø* și *Zengin*, precit., par.94 și 64.

³⁵⁶ *Kjeldsen, Busk Madsen și Pedersen c.*

Danemark, hotărârea din 7 decembrie 1976 și *Valsamis c. Greciei*, hotărârea din 18 decembrie 1996, par.54, respectiv par.31.

analiză a speței și prin prisma articolului 9 din Convenție.

3. Corpul și religia

După această scurtă incursiune în practica Curtii, văzând maniera în care principiul laicității a fost interpretat în legătură cu vestimentația cu conotație religioasă în școală, expunerea unor simboluri religioase – prilej cu care s-a făcut distincția între simboluri pasive și simboluri tari, cu capacitate de îndoctrinare -, respectiv în legătură cu predarea religiei în școli, ne vom îndrepta asupra manierei în care au fost tranșate obiecțiunile de conștiința decurgând din religie în privința cursurilor de educație fizică și sport în școală.

Având în vedere specificul evident al acestor spețe, ne-am propus să facem, mai întâi, o trecere în revistă a concepției despre corp și sport în creștinism și în islam. Chiar dacă anumite informații vor părea îndepărtate de tema juridică a acestui articol, considerăm că demersul nostru nu face decât să deslușească mizele acestei discuții care, în anumite țări europene, a căpătat amploare, devenind deseori subiect de dezbatere publică³⁵⁷. Acolo unde va fi necesar, vom folosi o terminologie religioasă pentru că anumite sensuri nu vor putea fi evidențiate în limbajul laic.

În plus, dorim să facem o cuvenită precizare. Viziunea la care cultura occidentală a ajuns în legătură cu corpul și cu sportul nu se dorește unica viziune îndreptățită. Sportul este un fenomen social cu implicații majore în sănătate,

educație, economie etc., iar rolul său este legat, credem noi, în mod indisociabil, de tipul de umanitate pe care epoca noastră îl promovează, pe baza unor procese de transformare, acumulări etc. ce se pierd în negura istoriei. Raportat la acest tip de umanitate - care nu este neapărat cel mai bun, dar este coerent cu stadiul evoluției în care se află cultura occidentală -, nu vom putea evita semnalarea unor anacronisme în concepțiile religioase referitoare la corp. Totuși, concepția laică are marele avantaj de a fi majoritară azi, în Europa³⁵⁸.

3.1. Viziunea protestantă asupra sportului

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea sunt instituite în Anglia, în mare măsură – chiar dacă nu în totalitate – activitățile sportive cele mai practicate astăzi. Interesant este de știut ca **anglicanii liberali** au avut un rol major în promovarea sportului. Astfel, dacă în prima jumătate a secolului al XIX-lea, sportul era privit cu un ochi critic de lumea religioasă, existând o veritabilă ostilitate între creștinul serios (*serious Christian*) și sportivul (*sportsman*) care își făcea un mod de viață din practicarea vânătorii, boxului, participarea la lupte de câini sau de cocoși, în anii 50 ai secolului al XIX-lea atitudinea devine mult mai favorabilă față de sport.³⁵⁹ Scriitorii anglicani Charles Kingsley și Thomas Hughes au lansat termenul de "*Muscular Christian*", folosit și în prezent în lumea anglo-saxonă, ce face legătura între practica religioasă și activitatea sportivă.

³⁵⁷ Marie Christine Lanfranchi, *Le Sport au féminin comme enjeu d'un dialogue possible en Méditerranée*, L'Harmattan, Confluences Méditerranée 2004/3 nr. 50, pp. 47-56

³⁵⁸ Amintim că Jocurile Olimpice Grecești, desfășurate la fiecare 4 ani, în perioada 776 î. Hr. – 394 î. Hr. erau închinat lui Zeus. Pe de altă parte, interzicerea desfășurării lor, de către Împăratul creștin Teodosie I a fost motivată tocmai de distanțarea de obiceiurile "barbare", concepția

creștină despre corp fiind una fundamental diferită de cea a grecilor. De aceea, cu atât mai mult, o privire asupra modului în care a evoluat raportul religie/corp/sport credem ca nu este lipsită de interes.

³⁵⁹ Hugh McLeod, *La religion et l'essor du sport en Grande Bretagne*, Revue d'histoire du XIXe siècle nr. 28/2004, accesibil pe <http://journals.openedition.org>.

Acești creștini cu preocupări sportive aveau motivații deopotrivă teologice, pastorale și politice. Ca teologi liberali, ei obiectau asupra opoziției dintre sacru și profan. Din moment ce toată creația este sfântă, susțineau ei, creștinii trebuie să se intereseze de toate domeniile vieții, de aspectele fizice, ca și de cele spirituale. Corpul, ca și sufletul, este dat de Dumnezeu și, de aceea, trebuie să ne bucurăm de plăcerile fizice.

Reverendul Edward Thring a introdus obligativitatea fotbalului și a construit în 1859 prima sală de gimnastică dintr-o școală engleză. Tot el afirma că "cricketul este legătura cea mai importantă ce unește populația anglofonă" și că este "mai mult decât un sport"³⁶⁰ Ideile sale nu se inspirau doar din Anglicanism, ci și din scrierile lui Platon și din pedagogia germană. El considera că școala trebuie să furnizeze o formare generală pentru viață, și ca aceasta formare include "corpul, inteligența și inimă". Ca mulți dintre contemporanii săi, considera că sportul putea influența pozitiv dezvoltarea personalității, favorizând calități precum curajul, disciplina, spiritul de echipă și virilitatea, cuvânt cheie la acel moment, ce exprima idealul masculin.³⁶¹

În scurtă vreme, plăcerile, în general, și sportul, în special, au constituit subiect de dezbatere la Congresul Bisericii Anglicane din 1869³⁶². Vorbitorii, în marea lor parte, au criticat ascetismul susținând că Biserica, prin puritanismul sau a reușit să îndepărteze muncitorii de credință. În 1889 se organizează o conferință cu tema "Biserica și activitățile recreative". Dacă pentru unul dintre vorbitori, un predicator baptist, activitățile de acest gen erau necesare, dar nu trebuia să intre în preocupările Bisericii, un congregaționist

îi răspunde că de multe ori oamenii se amuză și se delectează în moduri nedorite, iar Biserica trebuie să devină locul unei bune recreări. Către anul 1900, adepții implicării Bisericii în promovarea sportului erau majoritari³⁶³.

Cât despre sportul feminin, cu toate că pionierii "Creștinismului muscular" nu se interesaseră de acest aspect, către sfârșitul anilor 1880, el căpătase cu adevărat importanță. Dacă la început, femeile provenind din aristocrație și marea burghezie au fost cele care au practicat vânătoarea sau tenisul de câmp, în anii 1880 sportul a intrat în programa școlilor de fete și un număr semnificativ de fete din mica burghezie a început să practice gimnastica, înotul, cricketul ori ciclismul. Echilibrul dintre corp, inteligență și suflet se aplica la fel de bine bărbaților și femeilor.

În marile orașe, scopul bisericii era acela de a contribui la îmbunătățirea vieții muncitorilor și la reconcilierea dintre clasele sociale, propunându-și, în același timp, să readucă muncitorii și tinerii către biserică, promovând un ideal de virilitate și carismă creștină, așa cum vom regăsi și în Biserica Catolică.

Nu în ultimul rând, în Marea Britanie, clerul a furnizat infrastructură, bisericile anglicane, mai cu seama, fiind baze esențiale pentru activitățile sportive.

În Franța, de asemenea, sub influența mediilor protestante și neoprotestante din Marea Britanie și Statele Unite ale Americii de la sfârșitul anilor 1880 până la Primul Război Mondial, mișcările de tineri protestanți s-au angajat în promovarea sportului și a igienei sociale. Acest interes pentru chestiuni legate de corp a fost legat de obiectivele religioase pe care le aveau aceste asociații, îngrijirea corpului

³⁶⁰ Keith Sandiford, *Cricket and the Victorians*, Aldershot, Scolar Press, 1994, pp.43

³⁶¹ Hugh McLeod, op. cit., par. 21

³⁶² *Report of the Church Congress*, 1869, pp. 118-152, citat de Hugh McLeod, op. cit. par. 15.

³⁶³ Hugh McLeod, op. cit. par. 16.

devenind un aspect al pietății. Așa cum afirma însă Arnaud Bauberot, acest nou angajament nu ține atât de atenția particulară acordată corpului, cât de o reamenajare a locului ce îi este atribuit în viața religioasă, înclinată spre aspectele sociale, luptând, printre altele, împotriva alcoolismului și pornografiei³⁶⁴.

3.2. Viziunea catolică asupra sportului

Între **catolicism** și sport este, de asemenea, o legătură de mai bine de două sute de ani. La începutul secolului XIX deja apar "patronajele catolice" în Franța, în marile orașe (Paris, Lyon, Marsilia), ele se înmulțesc pe tot parcursul secolului XIX, ajungând în 1900 la un număr de circa 4.000, majoritatea în zone urbane, dar cu tendința de a cuprinde și zonele rurale³⁶⁵.

Pe parcursul sec. XX se vorbește de trei mari perioade de dezvoltare a sportului catolic, având "motivații" ușor diferite, dar rezonând cu spiritul fondatorilor săi, ce se înscria în mișcarea catolicismului social, potrivit căruia sportul era destinat atragerii populației către biserică, în plin proces de laicizare. Acest lucru a vizat inițial paturile paupere ale muncitorimii din marile orașe, apoi, în perioada interbelică, vizează din ce în ce mai mult clasa mijlocie³⁶⁶.

O primă perioadă ar fi cea de după intrarea în vigoare, în 1905, a legii la care ne-am referit în secțiunea destinată

clarificărilor conceptuale, ce consacră laicitatea ca principiu fundamental de funcționare a statului francez.

De la acel moment până după Primul Război Mondial, sportul catolic s-a afirmat înainte de toate în opoziție cu sportul laic. Astfel, Biserica dezvoltă o strategie de rezistență împotriva laicizării, multiplicând căile de organizare a credincioșilor în mai toate domeniile vieții³⁶⁷. Așa cum s-a afirmat în literatura consacrată fenomenului, intenția figurilor tutelare ale bisericii catolice a fost de a promova imaginea unui "creștinism viril", combativ, capabil să înfrângă procesul de "exilare" a religiei în zona strict privată a vieții.

După Marele Război, accentul se mută pe aspecte deja prezente anterior, dar ocultate de tensiunea ideologică a începutului de secol, anume se va insista asupra avantajelor pastorale ale sportului. Se subliniază virtuțile morale pe care le cultivă sportul - igiena fizică, sobrietate și castitate. Mai mult, se cultiva prin activitățile colective, promovate de patronajele catolice, un remediu puternic împotriva individualismului³⁶⁸. Sportul are și o importantă valoare de a atrage tinerii în comunitățile catolice. "Văzând tineri înalți, solizi, bine făcuți întrând în biserică, cei buni vor resimți o legitima mândrie, cei timizi vor găsi o încurajare și chiar cei ostili bisericii vor găsi în asta un prilej bun de reflecție, observând că credința nu dispăre așa repede", afirma părintele Vuillermet.³⁶⁹

³⁶⁴ *De la vie sainte a la vie saine. Hygiene et sport dans les mouvements de jeunesse protestants (1890-1914)*, Etudes theologiques et religieuses 2012/3 vol. 87, pp. 279-291, accesibil pe www.cairn.info

³⁶⁵ Laurence Munoz, *Une histoire du sport catholique. La federation sportive et culturelle de France 1898-2000*, Paris, L'Harmattan, 2003, pp. 37

³⁶⁶ Fabien Groeninger, *Sport, religion et nation. La federation des patronages de France d'une guerre mondiale a l'autre*, Paris, L'Harmattan, 2004, p. 244

³⁶⁷ A se vedea Guy Avanzini, "Y-a-t-il une vision

cretienne du sport?" în Gerard Cholvy, Yvon Tranvouez (coord.), *Sport, culture et religion. Les patronages catholiques (1898-1998)*, Brest, Centre de recherche bretonne et celtique, 1999, p. 337-343

³⁶⁸ Bernard Dubreuil "La Federation Catholique de la republique (1898-1914)" în Pierre Arnaud (coord.) *Les Athletes de la Republique. Gymnastique, sport et ideologie republicaine 1870-1914*, Paris, L'Harmattan, 1997, p. 205-221.

³⁶⁹ Ferdinand Antonin Vuillermet, *Les Jeunes Gens et le sports*, Paris, Lethielleux, 1925, pp. 108.

Școală de asceză și de disciplină, sportul este perceput, de asemenea, ca o bună ocazie de reconectare la spectacolul frumuseților creației lui Dumnezeu, în măsura în care favorizează redescoperirea naturii, spre exemplu, în etapele alpine ale tururilor cicliste³⁷⁰.

În perioada interbelică sportul este promovat chiar de la înălțimea scaunului pontifical. Papa Pius al XI-lea, mare amator de plimbări alpine, publica o carte în acest sens, prilej de a reaminti importanța corpului în tradiția creștină... Se imputa, astfel, deviației janseniste disprețul și dezinteresul față de corp promovat în mediile catolice începând cu secolul al XVII-lea³⁷¹.

În sfârșit, se menține ideea că sportivii catolici se integrează într-un proiect de "recâștigare a lumii moderne" de către creștinism, proiect aflat în antiteză deopotrivă cu liberalismul și cu diversele forme de totalitarism.

În fine, după cel de-al Doilea Război Mondial, mai ales sub patronajul Papei Pius al XII-lea, mare amator de ciclism, se produce o mutare a accentului de pe promovarea sportului catolic pe definirea unei concepții creștine referitoare la sport. Acest papă va avea numeroase ocazii de a sublinia proporțiile pe care sportul le-a luat, devenind un fenomen tipic al societății actuale, pe care Biserica Catolică nu-l poate ignora. Ceea ce trebuie să facă biserica este să explice modul cum trebuie practicat sportul, după principii religioase și morale. Astfel, insistându-se asupra fair play-ului și respectării regulilor de joc, se deplânge folosirea substanțelor dopante³⁷², într-un

demers evident de conectare la realitățile sociale în scopul menținerii unui nivel de moralitate creștină în toate activitățile relevante. În același timp, se face o distincție între "grija față de corp" și "cultul corpului" aceasta din urmă nefiind dezirabilă conform viziunii creștine.

Merită amintit un alt document, cu valoare teoretică remarcabilă - scrisoarea cardinalului Suhard, arhiepiscop al Parisului care, adresându-se sportivilor catolici, cu ocazia aniversării a 50 de ani de existență a Federației Sportive din Franța, le cere acestora să practice un sport în acord cu "sensul creștin al corpului", evitând "atât duritatea stoică, ce se observă în comportamentul tinerilor sportivi din țările comuniste, cât și laxismul epicureian, manifestat pe plajele occidentale".³⁷³

Chiar dacă sportul catolic se găsește într-un declin evident, plecând de la o incompatibilitate între "proiectul fondator" și modul cum a evoluat fenomenul, remarcăm această puternică tradiție de îngemănare a religiosului cu sportul, printr-o "ajustare" a concepției despre corp, astfel încât Biserica Catolică să rămână un actor important într-un domeniu tipic societății actuale.

3.3. Ortodoxie și sport

În **Ortodoxie**, interesul față de sport este foarte scăzut, pe fondul unei incongruențe funciare cu viziunea modernă legată de corp. Atât corpul (trupul), cât și sufletul aparțin „chipului lui Dumnezeu” în om, în viziunea ortodoxă. Încă de la creație trupul apare ca ceva esențial omului, ceea ce face ca trupul și

³⁷⁰ Yvon Tranvouez *Le Sport catholique en France*, Presses de Sciences Po, Vingtième Siècle. Revue d'Histoire, 2006/4 nr. 92, (pp. 171-180), pp. 176.

³⁷¹ Achille Ratti (Papa Pius XI), *Scritti alpinistici*, Milan, Bobba, 1923, citat de Yvon Tranvouez, op. cit., pp. 176.

³⁷² "Principes d'une éducation sportive chrétienne", discursul Papei cu ocazia aniversării centrului sportive italian, 9 octombrie 1955, *La Documentation catholique*, 1212, 13 noiembrie 1955, col. 1435-1443, citat de Yvon Tranvouez, op. cit., pp. 177.

³⁷³ Idem, pp. 177.

sufletul să se găsească într-o unitate indisociabilă. Cele două componente acționează simultan, lucrarea uneia răsfrângându-se asupra celeilalte. Pe de altă parte, sufletul are întâietate asupra trupului, care este un instrument al său. Pătrunzând trupul în întregime, sufletul face ca și acesta să aibă posibilitatea de a participa integral la viața duhovnicească³⁷⁴. Fiind, așadar, o dimensiune a persoanei umane, trupul este, la rândul lui, chemat spre asemănarea cu Dumnezeu – finalitatea sa duhovnicească.

Marii asceți ortodocși își exprimă gândurile nu atât prin expuneri analitice, cu miză socială, cât mai ales prin sintagme foarte grăitoare, în contextul unui discurs mistico-teologic. Iată pe cele mai utilizate: trupul este "o închisoare", "un mormânt al sufletului". Eliberarea sufletului trebuie să se facă din "lanțurile trupești". Trupul este străin sufletului, ca un "veșmânt carnal", ca o "mască hidoasă".³⁷⁵

Asceza are drept scop o mai bună stăpânire a trupului, care sa-i îngăduie să se supună duhului. Iar lucrarea ascetică presupune cumpătarea („stăpânirea de sine”), căci ea nu reprezintă un scop în sine, ci doar un mijloc.³⁷⁶ Sensul ascezei răsăritene îl constituie deci spiritualizarea trupului.

De altfel, tradiția scrisă și orală a Bisericii Ortodoxe nu este întotdeauna favorabilă medicinei care îngrijește trupurile. A te preocupa de sănătate trupească nu ar avea sens, pentru că a fi bolnav este un lucru demn de un iubitor

de înțelepciune, "când trupul este bolnav, sufletului îi merge bine"³⁷⁷.

Putem spune că o astfel de viziune nu are prea multe în comun cu o perspectivă ce pune sănătatea corpului, antrenarea și afirmarea sa în prim planul preocupărilor, independent de o latură așa-zis spirituală. În timp ce catolicismul și protestantismul au integrat sportul, așa cum arătam mai sus, în rândul tehnicilor ascetice, de disciplinare și cultivare a voinței, având chiar o finalitate spirituală, viziunea ortodoxă rămâne, mai degrabă, ostilă altor forme de asceza decât cele consacrate – postul, respectarea ritualurilor, munca.

La acest aspect ce ține de specificul dogmatic, se adaugă și împrejurarea că relația Bisericii Ortodoxe cu lumea laică nu s-a putut dezvolta în contextul unei societăți deschise, ce ar fi putut crea premisele unor "influențe" fertile reciproce și în acest domeniu. Dimpotrivă, sportul a fost confiscat și el de statul totalitar, devenind în țările răsăritene (majoritar ortodoxe), în perioada regimurilor comuniste, un vector de propagandă, destinat să valideze o ideologie mai degrabă decât să creeze premisele împlinirii individului, bunăstării sale corporale, educării spiritului de *fair play* ori formării caracterului.

O manifestare a interesului față de anumiți sportivi se face doar în măsura în care aceștia se declară ortodocși practicanți și își manifestă acest crez public. Or, aceasta este departe de a constitui o expresie a compatibilității Ortodoxiei cu sportul, fiind mai mult o

³⁷⁴ Jean Claude Larchet, *Semnificația trupului în Ortodoxie*, Editura Basilica a Patriarhiei Române, 2010, pp. 25, citat de Stelian Gombos în recenzia accesibil pe site-ul www.crestinortodox.ro, link <https://www.crestinortodox.ro/religie/semnificatia-trupului-ortodoxie-recenzie-126612.html>,

³⁷⁵ Gheorghe Sima, *Om trupesc și om duhovnicesc*; materialul este accesibil la adresa web <https://www.crestinortodox.ro/dogmatica/dogma/om-trupesc-om-duhovnicesc-69013.html>

³⁷⁶ Jean Claude Larchet, op. cit. pp. 67

³⁷⁷ Gh. Sima, op. cit.

“instrumentalizare” a sportului în scop misionar³⁷⁸. Biserica Ortodoxă nu reprezintă un vehicul de promovare a sportului ci, mai degrabă, sportul este, uneori, vehicul de promovare a bisericii.

Având în vedere slăbirea rolului bisericii chiar și în țările de rit ortodox, indiferența clerului față de sport nu se traduce într-o indiferență a majorității oamenilor. În același timp, nici nu putem vorbi de o tradiție a sportului de masă, așa cum se regăsește în țările unde chiar religia a lucrat, în buna măsură, la edificarea unei culturi laice, cu mize sociale, referitoare la sport și la corp.

3.4. Sportul în Islam

Problema concepției despre sport în lumea arabo-musulmană se pune mai ales în legătură cu procesul de integrare în țările europene a imigranților din Magreb, din Turcia ori din Orientul Mijlociu pentru că, așa cum s-a afirmat³⁷⁹, activitățile fizice și sportive sunt indicatori și revelatori ai nivelului de integrare a acestora.

Integrarea implică interiorizarea modalităților de a se purta, de a gândi, de a acționa proprii grupului din care individul face parte și indispensabile adaptării sale în mediul respectiv.³⁸⁰

Din acest punct de vedere, vom în cerca să prezentăm succint fundamentele

opoziției dintre viziunile legate de sport și corp în Occident și în cultura arabo-musulmană, mai cu seamă în legătură cu sportul feminin. Raportul dintre individ și divinitate, raportul dintre individ și tradiție, dintre individ și grup ori dintre bărbat și femeie au o influență determinantă și trebuie avute în vedere pentru o mai bună înțelegere a “tensiunii” dintre cele două culturi.

În dreptul musulman, practicarea sportului este licită în sine, chiar obligatorie în măsura în care întărește individul și grupul³⁸¹. În acest cadru strict delimitat, femeia musulmană ce dorește să practice sportul trebuie să respecte, între altele, normele ce interzic “promiscuitatea” și care îi impun ținute vestimentare specifice.³⁸²

Pentru început, trebuie spus că, în societățile de tradiție musulmană, preeminența bărbatului în raport cu femeia și supunerea acesteia autorității masculine influențează percepția corpului feminin și reprezentarea sa socială. Or, ideea de sport feminin vizează o persoană care a dobândit o anumită autonomie față de familie și societatea căreia îi aparține. Occidentul propune prototipul unei femei libere și active, susceptibilă să bulverseze ordinea tradițională. Pentru femeia musulmană, dimpotrivă, deschiderea către practicarea sportului, ca produs al

³⁷⁸ A se vedea Mihail Daniliuc, *Credință versus Sport*, publicată pe un site creștin ortodox -<https://doxologia.ro/credinta-versus-sport>; Iulian Dumitrașcu “*Novak Djokovic: înainte de a fi sportiv sunt creștin ortodox*” la adresa web <https://basilica.ro/novak-djokovic-inainte-de-a-fi-sportiv-eu-sunt-crestin-ortodox/>; *Mihăiță Neșu sau Puterea vindecătoare și de-fericire-datatoare a credinței*, www.cuvantul-ortodox.ro postat la data de 31.12.2019. Fostul fotbalist se află într-o lungă și dificilă recuperare după un accident soldat cu o paralizie gravă. El este prezent în media ortodoxă cu cazul său tulburător, participă la întâlniri cu tinerii organizate de biserică, dă interviuri. Cheia în care biserica relatează povestea sa poate fi sintetizată prin afirmația acestuia din interviul menționat “*Cred ca Dumnezeu mi-a sacrificat trupul că să-mi salveze*

sufletul”.

³⁷⁹ Mohamed Khmailia, Jacques Mikulovic și Gilles Bui-Xuan, *Une approche singuliere de l'évaluation des niveaux d'intégration sociale des femmes arabo-musulmanes issues de l'immigration maghrébine en France: corps, sport et analyse conative*, *Staps*, 2011/4 nr. 94, pp. 39-61.

³⁸⁰ G. Rocher, *în Introduction a la sociologie generale*. Tome I. *L'action sociale*, Paris 1968.

³⁸¹ Abu-Sahlieh Aldeeb, *Limites du sport en droit musulman et arabe*, în lucrarea *Sport et politique en Méditerranée*, Christophe Chiclet și Kole Gjcloshaj (coord.), Paris, L'Harmattan, 2004, pp. 163-181.

³⁸² Idem, pp. 171.

modernității, constituie un pericol susceptibil să afecteze reprezentarea tradițională despre corp, precum și despre rolurile pe care corpul le joacă, respectiv valorile sociale pe care le întruchipează³⁸³.

În societățile musulmane, virtutea femeii și valoarea sa simbolică sunt oarecum indispensabile pentru că această valoare contribuie la reputația grupului. *Pudoarea* asociată corpului feminin, prin segregare sexuală și purtarea unei ținute specifice, care să ascundă corpul, pleacă de la ideea că acesta reprezintă obiectul tentației supreme pentru bărbați. Îmbrăcămintea feminină este un instrument al pudorii, a cărei funcție ar fi să ascundă corpul feminin și să mențină separarea corporală și teritorială a sexelor.

Mai mult, corpul feminin este purtătorul unei alte valori – *onoarea*. Păstrarea onoarei prin conservarea integrității fizice și virginității implică interdicția oricărei experiențe sexuale și induce ideea închiderii corpului față de orice formă de sexualitate, în afara cadrului legitim al căsătoriei. În acest context, se cere ca “practica exercițiilor ce o pot face să își piardă virginitatea, condiție fundamentală pentru a se căsători, să fie evitată de către tânăra fată”³⁸⁴.

În plus, corpul feminin este asociat în principal maternității și, deci, fecundității. Din acest motiv, idealul de frumusețe este diferit de cel occidental. Femeia frumoasă este cea care are pielea albă (spre deosebire de femeia cu corpul bronzat pe plajele occidentale) și este mai degrabă obeză. Pe lângă aptitudinea fizică de a procrea, obezitatea este asociată și apartenenței la o clasă socială superioară³⁸⁵.

Iată de ce nuditatea, “promiscuitatea” corpurilor și mixitatea în școli, în timpul orelor de sport, suscită ostilitatea unor părinți și opoziția fermă a mediilor islamiste.

În continuare vom prezenta câteva hotărâri în care jurisdicția de la Strasbourg a răspuns acestor obiecții ce decurg dintr-o percepție diferită a unor reprezentanți ai comunității musulmane în legătură cu rolul și simbolistica corpului feminin în contextul orelor de educație fizică.

4. Reflectarea în materia protecției drepturilor și libertăților fundamentale *a. Dogru c. Franței*

Reclamanta, de confesiune musulmană și având în perioada relevantă vârsta de 11 ani, era școlarizată într-un gimnaziu al unei școli publice din Franța și, începând cu luna ianuarie 1999, a început să poarte văl islamic.

De șapte ori în cursul acestei luni s-a prezentat la cursul de educație fizică și sport cu capul acoperit și a refuzat să își dea jos valul, în ciuda solicitărilor repetate ale profesorului și explicațiilor acestuia privind încompatibilitatea educației fizice cu portul acestui element vestimentar.

Fiind sesizat de către profesor, consiliul de disciplină al școlii gimnaziale a dispus exmatricularea reclamantei pentru nerespectarea indicațiilor profesorului ce decurgeau din regulamentul școlar și neparticiparea la orele de educație fizică și sport.

După ce constată că a existat o ingerință în libertatea reclamantei de a-și manifesta exterior credința religioasă, Curtea a observat că această ingerință era prevăzută de lege și urmarea un scop legitim, acela al prezervării laicității, ce constituie un principiu constituțional în Franța.

³⁸³ F. Tlili, *Statut feminin, modele corporele et pratique sportive en Tunisie*, STAPS, 2004.

³⁸⁴ Y. Fates, *Sport et Tier monde*, Paris 1994,

pp. 110.

³⁸⁵ M. Chabel, *Le corps dans la tradition au Maghreb*, Paris, PUF, 1984.

Trecând la analiza « necesității ingerinței într-o societate democratică », Curtea a reținut că revine autorităților naționale, în cadrul marjei lor de apreciere, de a veghea ca manifestările de către elevi a credințelor religioase în interiorul școlii să nu se transforme în acte ostentative, ce ar putea constitui surse de presiune și de excludere. Curtea reamintește că o atitudine ce nu respectă principiul laicității nu va fi acceptată neapărat ca decurgând din libertatea de manifestare a credinței religioase și nu va beneficia de protecția asigurată de articolul 9. Luând în considerare marja de apreciere ce trebuie lăsată statelor în stabilirea raporturilor delicate între stat și confesiunile religioase, limitarea libertății religioase prin raportare la imperativele laicității pare legitimă, luând în calcul valorile ce au stat la baza redactării Convenției (par.71-71)³⁸⁶.

În speță, Curtea a apreciat ca nefiind nerezonabilă concluzia autorităților naționale potrivit căreia purtarea valului islamic nu era compatibil cu practicarea sportului pentru motive de securitate și de igienă. Așadar, sancțiunea aplicată decurge din refuzul reclamantei de a se conforma regulilor aplicabile în incinta școlii, în legătură cu care era perfect informată, nu din convingerile sale religioase, așa cum susține reclamanta.

În plus, procedura disciplinară în care reclamanta a fost implicată a satisfăcut deplin nevoia analizării și punerii în balanță a diverselor interese aflate în joc. Cât privește sancțiunea, s-a apreciat că, de regulă, este la latitudinea autorităților interne să facă evaluarea gravității faptelor, în vederea impunerii respectării regulamentelor școlare.

Oricum, a apreciat că sancțiunea excluderii nu pare disproporționată,

constatând că reclamanta a avut posibilitatea de a urma școala la distanță. Rezultă din acesta că convingerile sale religioase au fost luate în considerare prin raportare la imperativele de protecție a drepturilor și libertăților celorlalți și de ordine publică. Este clar, ca și în cauza *Dahlab* (amintită anterior), ca acestea au fost imperativele ce au stat la baza deciziei interne contestate, iar nu obiecțiunile la convingerile religioase ale reclamantei (paragraful 76).

Nu s-a considerat necesar să se evalueze speța și prin prisma respectării dreptului la educație al reclamantei.

*b. Osmanoglu și Kocabas c. Elvețier*³⁸⁷

În speță, copiii reclamantilor erau înscriși la o școală din Berna (Elveția), unul dintre ei la școala primară, celălalt la gimnaziu. Cursul de înot făcea parte dintre cursurile obligatorii și, potrivit legislației aplicabile în cantonul Berna, le putea fi acordată o dispensă începând de la vârsta pubertății, lucru adus la cunoștința reclamantilor printr-o directiva intitulată “notă privind tratarea chestiunilor religioase în școală”.

Cu toate acestea, reclamantii, de origine turcă și fervenți practicanți ai religiei musulmane, au refuzat să își trimită fiicele la cursurile de înot, motivat de faptul că imperativele credinței le interziceau să-și lase fiicele să participe la cursuri de înot mixte. Ei au indicat că, deși Coranul prescrie acoperirea corpului feminine începând cu vârsta pubertății, credința lor le cerea să își pregătească fiicele pentru respectarea preceptelor ce le vor fi aplicabile de la pubertate. Reclamantii denunțau o încălcare a propriilor drepturi, în calitate de deținători ai autorității părintești.

³⁸⁶ *Refah Partisi (Partidul Prosperității) și alții*, citat anterior, par.93.

³⁸⁷ Hotărârea din 10.01.2017.

În urma unei corespondențe purtate între Departamentul de educație publică a cantonului Berna și reclamantii, ca urmare a nerespectării reglementării respective, reclamantilor li s-a aplicat amenda maximă prevăzută de lege.

Analizând plângerea reclamantilor, prin prisma libertății de gândire, conștiință și religie (Elveția neratificând Primul Protocol adițional la Convenție, s-a apreciat că există o necompetență *ratione personae*, sub aspectul chestiunilor ce țin de respectarea dreptului la educație), Curtea a reținut că a existat o certă ingerință, dar ingerința era prevăzută de lege.

Curtea a împărțit punctul de vedere al guvernului pârât, potrivit căruia măsura litigioasă (aplicarea amenzii) avea drept scop integrarea copiilor străini de diferite culturi și religii, precum și buna desfășurare a procesului de învățământ, respectul caracterului obligatoriu al școlarității și al egalității între sexe. Măsura viza în mod special să protejeze elevii străini contra oricărui fenomen de excludere socială. Astfel, aceste elemente sunt conexe protecției drepturilor și libertăților celorlalți și protecției ordinii publice, în sensul art. 9 par.2 din Convenție (a se vedea, *mutatis mutandis*, *Dahlab c. Elveției*, citată anterior). În consecință, refuzul de a acorda dispensa fiicelor reclamantilor de a participa la cursurile de înot urmărea un scop legitim (par.64-65).

Trecând la analiza « necesității într-o societate democratică » de a restrânge drepturile de care se prevalau reclamantii, Curtea reamintește faptul că, deși statele sunt ținute să difuzeze informațiile și cunoștințele prevăzute în programele școlare de o manieră obiectivă, critică și pluralistă, abținându-se de la orice formă de îndocinare, ele sunt totuși libere să construiască aceste programe de învățământ conform propriilor nevoi și tradiții. Cu siguranță, le revine în primul

rând părinților să asigure educația copiilor lor dar aceștia nu pot, bazându-se pe dispozițiile Convenției, să ceară statului să ofere un tip anumit de învățământ sau să organizeze cursurile de o anumită manieră. Aceste principii se aplica cu atât mai mult în prezenta plângere îndreptată împotriva Elveției, stat care nu a ratificat Primul Protocol adițional și nu este, deci, ținută de respectarea art. 2 al acestuia, țară a cărei organizare federală conferă competență extinsă cantoanelor și localităților în materie de stabilire a programelor școlare (par.95).

Mai mult, Curtea a constatat că, în prezenta cauză, autoritățile au oferit facilități semnificative reclamantilor, ale căror fiice aveau posibilitatea să-și acopere corpul purtând burkini la cursurile de înot, lucru pe care reclamantii l-au declinat, pe motiv că acest lucru ar constitui o sursă de stigmatizare, fără a aduce vreo probă în susținerea acestui argument. În plus, fiicele reclamantilor aveau posibilitatea să se dezbrace și să facă duș fără a fi în prezenta băieților. Toate acestea au fost apreciate ca fiind măsuri rezonabile destinate să reducă impactul litigios al participării copiilor la cursurile de înot asupra convingerilor religioase ale părinților (par.101).

În plus, analizând contextual problema litigioasă, Curtea a constatat că reclamantii nu au susținut vreun moment că fiicelor lor li s-ar fi restrâns exercițiul libertății de a-și manifesta convingerile religioase altfel decât la cursurile de înot (asemănător, a se vedea cauza *Lautsi c. Italiei*, prezentată mai sus).

În fine, un alt element ce a trebuit evaluat a fost cuantumul sancțiunii și, din acest punct de vedere s-a apreciat că măsura a fost una proporțională cu scopul urmărit.

De asemenea, dreptul consacrat de art. 9 implică și reglementarea și respectarea în dreptul intern a unei proceduri interne puse la dispoziția

persoanelor ce pretind a li se fi încălcat acest drept. Or, în speță, a existat o directivă ce a fost comunicată reclamanților, a existat o corespondență în care li s-a pus în vedere că riscă să li se aplice amendă și chiar a existat o discuție cu conducerea școlii în legătură cu aspectele litigioase. În final, reclamanții au avut posibilitatea să se adreseze instanțelor elvețiene, celei cantonale și apoi Tribunalului federal.

La finalul unor proceduri echitabile și contradictorii, aceste două jurisdicții, prin hotărâri bine motivate, au ajuns la concluzia că interesul public legat de respectarea în integralitate a programei școlare obligatorii trebuie să aibă întâietate în raport cu interesul privat al reclamanților de a obține pentru fiicele lor o dispensă la cursul de înot. Reclamanții au avut, așadar la dispoziție o procedura accesibilă și susceptibilă de a le permite să li se examineze temeinicia plângerii lor, sub aspectul încălcării libertății de gândire, conștiință și religie.

În consecință, pe baza acestor argumente, Curtea a apreciat că, făcând să primeze obligația copiilor de a urma integral cursurile și imperativul reușitei integrării lor în statul de reședință asupra interesului privat al reclamanților de a obține dispensă de la cursul de înot pentru copii, autoritățile interne nu au depășit marja de apreciere de care se bucură în cauza de față, referitor la organizarea învățământului obligatoriu.

5. Concluzii

Am început acest articol amintind maniera în care civilizația europeană – dacă putem vorbi de una singură în rândul statelor membre ale Consiliului Europei

– a ajuns, la finalul unui traseu istoric destul de “improbabil”, la o formulă oarecum stabilă, ce implică o relație bine fundamentată filosofic între stat și individ (statul de drept), separarea bisericii de stat (laicitatea sau, cel puțin, neutralitatea de care am făcut vorbire), egalitatea dintre bărbat și femeie.

Liberalismul care, dincolo de nuanțele ideologice, se află la baza oricărui regim politic din spațiul european, pleacă de la ipoteza pluralistă că indivizi egali pot coabita pașnic, în ciuda viziunilor diferite asupra multor aspecte, în măsura în care se pun de acord asupra unui număr limitat de principii de bază. Așadar, toleranța are niște limite, mai ales atunci când este vorba de grupuri insulare, închise, ostile oricărei forme de compromis și care vor să decidă singure ce e just sau în just, ce e licit sau ilicit³⁸⁸.

Trebuie remarcată, pe un plan mai profund decât vizibilă globalizare, tendința divizării sub semnul căreia se petrec lucrurile în Europa și pe plan mondial. “Ciocnirea civilizațiilor” profețită de Samuel Huntington³⁸⁹ la începutul anilor '90, nu a fost dezmințită de ceea ce se petrece în prezent, pe fondul fenomenului migrator, iar specialiștii în dreptul internațional nu pot rămâne impasibili.

Așa cum se exprima un autor franco-libanez, “este deconcertant că, în această lume globalizată, în care imaginile, uneltele, ideile și durerile (și virușii, adăugăm noi) se propagă cu viteza luminii, ideologia care prevalează și care fixează normele să fie fondată pe egoismul în divizilor și triburilor lor – națiuni, etnii, comunități de toate genurile”³⁹⁰. Sigur, problematica depășește cadrul lucrării de față, în

³⁸⁸ Pascal Bruckner, *Un racism imagineire. Islamofobie et culpabilité*, Grasset 217, pp. 172-173.

³⁸⁹ A se vedea Samuel P. Huntington, *Ciocnirea*

civilizațiilor și refacerea ordinii mondiale, Editura Litera, 2019.

³⁹⁰ Amin Maalouf, *Le naufrage des civilisations*, Grasset, 2019, pp. 250.

măsura în care în joc se află chestiuni delicate cum ar fi individualismul consubstanțial modernității, care își cere poate el însuși anumite corective în această etapă, ori valorile religioase și identitare ale unor comunități în suficient integrate. Ceea ce a reușit statul liberal post-belic a fost tocmai “gestionarea conviețuirii” și educarea unui spirit de toleranță, după derapajele majore de care modernitatea însăși nu a fost lipsită în secolul XX.

O distincție pentru care suntem îndatorați modernității de tip laic și pentru care nu se întrevede o alternativă mai inteligentă și mai eficientă, este cea dintre aspectul subiectiv, de for interior al credințelor și convingerilor, ce ține de componenta privată a vieții și care este și trebuie să rămână inviolabil, respectiv aspectul exterior, de manifestare a acestor credințe și convingeri, supus unor inerente restricții, spre a nu afecta tocmai diversitatea și a nu crea premisele îndoctrinării, prozelitismului și conflictelor.

Statele europene nu pot relativiza elemente definitorii ale civilizației occidentale făcând concesii unor viziuni anacronice, retrograde, nici măcar în numele liberalismului. Din acest motiv, testul “necesității într-o societate democratică” a ingerinței într-unul dintre drepturile fundamentale este esențial, el permițând adaptări graduale în funcție de stadiul în care se găsește societatea, specificul cultural etc., fără a fi afectată esența însăși a drepturilor.

În privința sportului și omogenizării concepției despre corp, se remarcă două

tendințe opuse: pe de o parte, un regres în legătură cu condiția femeii în societățile din spațiul mediteranean sau oriental, de tradiție musulmană, și chiar în state precum Franța, Elveția, Germania, Suedia, în comunități musulmane segregate, în care strategiile de integrare nu au fost adecvate ori suficiente.

În același timp, în rândul unei majorități a comunității arabo-musulmane stabilite în țările occidentale, se constată avansuri notabile în domeniul libertății legate de corp, mai ales prin practicarea sporturilor. Femeile musulmane participa la un număr din ce în ce mai mare de probe și obțin rezultate la nivel de excelență³⁹¹, ceea ce duce în mod rezonabil la ideea că practicarea sportului este un prilej de eliberare a femeilor din strânsoarea tradițiilor și, mai ales, de integrare.

Curtea de la Strasbourg a reușit, până la acest moment, să furnizeze o argumentație solidă pentru păstrarea setului de valori ce constituie armătura civilizației occidentale, inclusiv în materia ce ne preocupă, aceea a practicării sportului în condiții egale, de mixitate, prin detabuizarea corpului și integrarea activității sportive în demersul de “emancipare” a individului, în paralel cu responsabilizarea acestuia.

Sperăm că articolul de față, în încercarea de a pune laolaltă rezultatul cercetărilor din domenii diverse – teologie, sociologie, filosofie, antropologie – să arunce o lumină mai clară asupra concluziilor jurisdicției de la Strasbourg axate pe laicitate și sport.

³⁹¹ Marie Christine Lanfranchi, *Le sport au féminin comme enjeu d'un dialogue possible en*

Méditerranée, Confluences Méditerranée, 2004/3 nr. 50, pp. 49.